

Asia: VN/13339/2019

Vaarallisimpien väkivaltarikollisten vapauttamisen edellytykset

Lausunnonantajan lausunto

Voitte kirjoittaa lausuntonne alla olevaan tekstikenttään

Väkivaltariskin arvioinnissa käytettävien menetelmien osumatarkkuus:

Työryhmän mietinnössä laajasti viitatussa selvityshankkeessa (Vaarallisuuden ja väkivaltariskin arvioiminen. Valtioneuvoston selvitys- ja tutkimustoiminnan julkaisusarja 2021:70) tekemämme kirjallisuuskatsauksen perusteella vaarallisuutta ja väkivaltariskiä arvioidaan käytännössä samoilla strukturoiduilla ammatillisiin arviointimenetelmiin perustuvilla ja kansainvälisesti käytössä olevilla työkaluilla. Tieteellinen näyttö väkivaltariskin arviointimenetelmistä osoittaa, että arviointi onnistuu suhteellisen luotettavasti väestötasolla, muttei niinkään yksilötasolla tarkasteltuna. Käytännössä tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että väkivaltaiseen käyttäytymiseen aikaisemmin syyllistynyt henkilö saa yleensä korkeamman riskiarvion kuin vertailuryhmään kuuluva henkilö. Näitä ryhmätasolla tehtyjä havaintoja kohonneesta riskitasosta ei kuitenkaan tulisi sellaisenaan soveltaa yksilötason päätöksentekoon. Tutkimuskirjallisuudessa suurimpana käytännöllisenä ja eettisenä ongelmana pidetään väärin positiivisten eli vaaralliseksi arvioitujen ei-vaarallisten yksilöiden tapauksia, jolloin yhteiskunnallinen kontrolli kohdistuu väärin.

Väkivaltakäyttäytymisen riskinarviointi on herättänyt keskustelua oikeuspsykiatrian alalla myös Suomessa. Vaarallisuusarvioiden tekoon suhtaudutaan kriittisesti yleisimmin käytössä olevien riskinarvioinnin työkalujen ennustearvojen epätarkkuuden vuoksi. Riskinarviointia tulisi tehdä vain pakottavissa tilanteissa ja pitäen mielessä alkuperäinen tavoite, joka on arvioida psykiatrisessa hoidossa olleen henkilön väkivaltaisen käyttäytymisen riskiä. Suomalaisessa tutkimuksessa kyseenalaistetaan lääketieteellisen tai psykologisten arviointien käyttö ratkaistaessa rikoksentehtäjän rangaistuksen kesto.

Kyselytutkimus väkivaltariskiarviointimenetelmien käytöstä Suomessa:

Selvityksessämme tehdyn kyselytutkimusten mukaan riskiarviointimenetelmät nähdään suuntaa antavina muistilistoina – ”50/50”, ”valistunut arvaus” –, jotka eivät välttämättä huomioi kaikkia riskitekijöitä tai sitten ylikorostavat niitä. Kritiikkiä väärin positiivisten tulosten korkeasta määrästä ja yleisesti ottaen menetelmien soveltumattomuudesta kyseessä olevaan arvioitavien ryhmään nousee esiin, mitkä huomiot ovat yhdenmukaisia kansainvälisen kirjallisuuskatsauksen kanssa. Menetelmiä ei ole tutkitusti todennettu soveltuvaksi suomalaiseen väestöön, eikä niiden pitkäaikaiskäytöstä ole saatavilla vaikuttavuustietoa. Tämä johtuu muun muassa metodologisista vaikeuksista, sillä vertailuryhmää vaarallisiksi arvioiduille on vaikea muodostaa, seuranta-aika jää usein lyhyeksi ja koska eri toimijoiden täyttämät samatkin arviointimittarit antavat eri tuloksia.

Virallista menetelmäkoulutusta, jota suositellaan ja joissain tapauksissa edellytetään, ei ole kaikilla arvioita tekeillä. Toiveet lisäkoulutuksesta toistuvatkin kyselyvastauksissa. Myös riskiarvioiden laadunvalvonta on vaihtelevaa. Eri toimipaikoilla arvioita laaditaan moniammatillisesti tiimissä tai yksin toimien. Arvioitavaan henkilöön voimakkaasti kajoavan päätöksenteon läpinäkyvyyden ja yhtenäisyyden kannalta on tärkeä havainto, että muutoksenhaku tai vastaavat tutkittavan oikeudet ovat epäselviä useille kyselyyn vastanneista.

Väkivaltariskiarviointi kaipaa yhtenäistämistä sekä käsitteiden että käytännön suhteen. Eri arviointitilanteiden nimitykset, kuten elinkautisvangin riskiarvio, vaarallisuusarvio, vakavan väkivallan uusimisen riskiarvio, tahdosta riippumattoman psykiatrisen hoidon edellytyksissä arvioitava vaarallisuus itselle tai muille, aiheuttavat sekaannuksen vaaran.

Rikosoikeudellisesta näkökulmasta ongelmana on lainsäädännössä käytettyjen käsitteiden ja menettelyjen vaikeaselkoisuus. Yhdistelmärangeistuksen perusteena olevaa vaarallisuutta arvioitaessa selvitetään, onko syytettyä pidettävä erittäin vaarallisena toisen hengelle, terveydelle tai vapaudelle. Kun taas arvioidaan elinkautisvangin väkivaltariskiä, on tehtävä arvio vangin riskistä syyllistyä väkivaltarikokseen. Käytännössä molemmat arviot tehdään samoilla menetelmillä ja samanlaisessa menettelyssä Psykiatrisessa vankisairaalassa tai muissa tutkimusyksiköissä. Prosessuaalisesti arvioinnit eroavat siinä, että vaarallisuusarvio tehdään rangeistuksen alussa, väkivaltariskiarvio sen lopussa. Työryhmän esitys lainsäädännön muuttamiseksi parantaisi tilannetta nykytilaan verrattuna.

Eri toiminta-aloilla väkivaltariskin arvio johtaa erilaiseen seuraukseen. Terveydenhuollossa vaarallisuus- tai väkivaltariskiarvion kaksi- tai kolmiportainen lopputulos ei palvele terveydenhuollon tavoitteita, vaan arvioinnissa esille tulleet seikat tulisi liittää osaksi laajempaa kokonaisuutta, kuntoutussuunnitelmaa. Terveydenhuollon ensisijaisena tavoitteena on siis laatia kuntoutussuunnitelma, jonka avulla potilaan riskeihin voidaan puuttua. Sen sijaan rikosseuraamusalalla arvioita ei ole tarkoitettu yksinomaan hoidon tai kuntoutuksen apuvälineeksi, vaikka vankeusaikainen kuntoutuminen nähdäänkin yhä useammin tavoitteelliseksi toiminnaksi. Edelleen ennaltaehkäisevässä työssä poliisin uhka-arvio koetaan toiminnan suunnittelun apuvälineeksi. Tavoitteena on tällöinkin väkivaltariskiä puuttuminen, interventio. Oikeudellisesta näkökulmasta väkivaltariskiarvioiteja teetetään seuraamuksien mittaamiseksi tai osana vapauttamisharkintaa.

Voidaankin kysyä, millaista lisähyötyä väkivaltariskiarvioinnilla halutaan saavuttaa joko oikeudelliselle toiminnalle tai arvioinnin kohteelle. Oikeudellisen päätöksenteon tueksi osana kokonaisuuskäytäntöä saattaa riittää eri tasoinen tieto väkivaltariskistä kuin mitä tarvitaan terveydenhuollon viitekehyksessä.

Yksikään esille tullut riskiarviomenetelmä ei ole sellaisenaan valmis ja suomalaisiin olosuhteisiin soveltuva, vaan ne muuttuvat tutkimuksen ja kokemuksen myötä. Yleishyödyllisin HCR20v3-menetelmä saattaa soveltua useaan tarkoitukseen mutta edellyttää korkeaa osaamista ja vaatii paljon resursseja ja moniammatillisuutta. Vähimmillään terveystietoa esimerkiksi vangin vapauttamisharkintaa varten voidaan kerätä loppuvankeuden yleisessä lääkärintarkastuksessa, tai riskitekijöistä voidaan muodostaa käsitys pelkästään asiakirjojen perusteella. Tällainen lähtökohta ei kuitenkaan ota huomioon arvioitavan henkilön varsinaisia tarpeita ja yritä puuttua niihin.

Moniammatillisuuden vaatimus sisältää tarpeen vaihtaa salassa pidettäviä tietoja terveydenhuollon ja muiden alojen toimijoiden välillä. Tämä on mahdollista laissa erikseen määrätyissä tilanteissa ja laajuudessa, mutta kyselyvastausten perusteella tällaiset kohdehenkilöiden oikeuksiin liittyvät seikat ovat käytännön toiminnan tasolla epäselviä. Terveystiedon jakamiseen, laajuuteen ja säilyttämiseen ei aina ole olemassa selviä sääntöjä tai edes järjestelmiä. Potilassalaisuuteen kajoaminen saattaa lisäksi aiheuttaa haitallista varovaisuutta esimerkiksi sellaisissa vangeissa, jotka tarvitsevat terveydenhuollon palveluita mutta jotka eivät uskalla kertoa ajatuksistaan luottamuksellisesti, sillä tiedot päätyvät terveydenhuollon ulkopuolelle. Tällöin on vaarana, että henkilö ei saa tarvitsemaansa apua mutta toisaalta myös, että hänen perusteltu varovaisuutensa tulkitaan vainoharhaisuudeksi tai yhteistyökyvyttömyydeksi, jotka joidenkin arviointimenetelmien mukaan nostavat väkivaltariskiä. Viranomaisten välisen tiedonvaihdon edellytykset on joka tapauksessa määriteltävä nykyistä tarkemmin ja kattavammin.

Väkivaltariskiarvioita kannattaa laatia osana hoitavaa kokonaisuutta, jolloin suunnitellaan tutkittavan polkua eteenpäin yhdessä hänen kanssaan. Tällöin oikea ajoitus olisi hoitojakson/rangaistuksen alussa, ei lopussa. Väkivaltariskien arviointia tulisi yhdenmukaistaa ja sen laatua pitää valvoa. Väkivaltariskien arviointia ei ole tarkoituksenmukaista tehdä yksittäisenä lausumana riskitasosta, koska menetelmät sisältävät liikaa epävarmuutta. Väkivaltariskien arviointia on perusteltua käyttää korkeintaan täydentävänä osana vapauttamis- tai seuraamusharkintaa.

Havainnot elinkautisvankien uusimisriskistä ja havaintoihin perustuvat johtopäätökset:

Elinkautisvankien uusintarikollisuus on poikkeuksellisen alhaista verrattuna koko vankipopulaatioon, kolmen vuoden seurannassa vapautuneiden elinkautisvankien uusimisprosentti oli noin 13, kun kaikilla vangeilla vastaava luku oli 48. Elinkautisvankien uusimisriski on siis olennaisesti muuta

vankipopulaatiota matalampi, jopa niillä vangeilla, joiden uusimisriksi on arvioitu vapauttamismenettelyssä korkeaksi.

On epäselvää, mihin elinkautisvangin väkivaltariskiä tosiasiallisesti verrataan silloin, kun tehdään arvio väkivaltariskistä: onko riski kohonnut toisiin elinkautisvankeihin nähden, vankien keskuudessa vai yleisesti ottaen kaikkien kansalaisten suhteen. Käytössä olevan HCR20v3-menetelmän kolmiportainen asteikko – tai minkä tahansa toisen arviointimittarin luokittelu – perustuu kontekstiin, jota ei ole määritelty tarkasti ja joka on suomalaisessa toimintaympäristössä epäselvä.

Terveystieteiden näkökulmasta katsoen väkivaltariskiarviot johtavat nykyisen käytännön mukaan aina riskinhallintasuunnitelmaan, mikäli riskejä todetaan. On mahdollista, että riski madaltuu suunnitelluilla toimenpiteillä, kuten päihitteettömyydellä, kuntoutuksella tai muilla tukitoimilla. Elinkautisvankeuden loppuvaiheessa tehtävä väkivaltariskiarvio ei itsessään ole kuitenkaan interventio, joka madaltaisi arvioitavan kohdehenkilön riskiä syyllistyä väkivaltaan eikä se yleensä johda erityisiin kuntoutus- tai muihin toimenpiteisiin.

Saatujen tulosten perusteella käytössä olevat väkivaltariskin arviointimenetelmät arvioivat huonosti vapautuneiden elinkautisvankien väkivaltariskien uusimista. Toteutuneet uusimisluvut jäävät merkittävästi arvioituja alhaisemmiksi. Arviointimenetelmät siis tuottavat liikaa vääriä positiivisia tuloksia, eli uusimisriski arvioidaan korkeammaksi kuin toteutunut uusiminen on. Vaarana on, että tilanteessa, jossa arviointijärjestelmä tuottaa liian korkeita uusimisriskin arvioita, ne osaltaan vaikuttavat Helsingin hovioikeuden päätöksenteossa rangaistusaikaa pidentävästi.

Elinkautisvankien vapauttamismenettelyssä ongelmana on myös niin sanottu sanktiokumulaatio. Tämä tarkoittaa sitä, että samoja seikkoja arvioidaan sekä sovellettaessa rikoslainsäädäntöä elinkautisvangin ehdonalaista vapauttamista koskevia säännöksiä että tehtäessä arvioita väkivaltariskistä, jolloin elinkautisvangin vapauttamista estävät näkökohdat saattavat kertautua hänen vahingokseen. Tällainen sanktiokumulaatio on rikosoikeuden peruseräpäätösten vastaista.

Kaiken kaikkiaan uusimisriskiä koskevien arvioiden heikko osuvuus ja arviointiin liittyvä sanktiokumulaatio ovat oikeusturvan kannalta vakava ongelma. Elinkautisvangin vapauttamiseen liittyvä väkivaltariskin arviointi voi pahimmillaan pidentää vankeusrangaistuksia rikosoikeudellisesti ja tutkimuksellisesti kestävämmillä perusteilla. Väkivaltariskin arvioinnissa käytettyjen menetelmien tulokset ovat niin heikot, että oikeusturvavirasto ei ole mahdollista jatkaa niiden käyttämistä.

Huomionarvioista on myös, että elinkautisvankien riskiarviota tehdessä käytössä on laajin mahdollinen pääsy samanaikaisesti sekä terveystietoihin, kriminologiseen tietoon että demografisiin tietoihin. Arvioita tehdään moniammatillisesti, ja arvioiden laatijat ovat menetelmiin koulutettuja oikeuspsykiatreja ja psykologeja. Vastaavaa asiantuntemusta, aikaa tai tiedonsaantioikeutta ei ole

muissa arviointitilanteissa esimerkiksi poliisilla tai terveydenhuollossa. Tämä herättää kysymyksen siitä, millaisia ongelmia suppeampiin arvioihin liittyy, vaikka perustason riskit eri tilanteissa ja kohderyhmissä olisivatkin tiedossa.

Johtopäätökset lain soveltamiskäytännöstä:

Rikoslain lähtökohtana on tekorikosoikeus. Rikoslain 6 luvun 4 §:n mukaan rangaistus on mitattava niin, että se on oikeudenmukaisessa suhteessa rikoksen vahingollisuuteen ja vaarallisuuteen, teon vaikuttamiin sekä rikoksesta ilmenevään muuhun tekijän syyllisyyteen. Rangaistuksen määrittämisessä keskeisiä kriteereitä ovat siten teon vahingollisuus ja vaarallisuus, motiivi ja teosta ilmenevä syyllisyys. Kun rikosnimikkeenä on murha, rangaistuksen mittaaminen on helppoa: täysi-ikäiselle tekijälle on tuomittava elinkautinen vankeusrangaistus (poikkeuksena alentuneesti syyntakeiset, joille voidaan tuomita määräaikainenkin rangaistus). Elinkautisvangin ehdonalaiseen vapauteen päästäminen on harkinnanvaraista. Tässäkin suhteessa elinkautisvangit poikkeavat muista vangeista, jotka pääsevät ehdonalaiseen vapauteen suoritettuaan rangaistusta laissa täsmällisesti määritellyn määröosan. Elinkautisvankien ehdonalaiseen vapauteen päästäminen ei kuitenkaan ole vapaan harkinnan varassa. Rikoslain 2c luvun 10 §:ssä on määritelty elinkautisvangin vapauttamisessa huomioon otettavat edellytykset.

Väkivaltarikokseen syyllistymisen riskin arvion sääntely on ongelmallista. Rikoslaisissa ei ole säädetty väkivaltarikokseen syyllistymisen riskin arvioinnista vaan siitä on säädetty laissa elinkautisvankien vapauttamismenettelystä. Sääntely ei ole tältä osin onnistunut. Kaikki ehdonalaiseen vapauteen päästämisen edellytykset tulisi ilmetä rikoslaista. Olisi lainsäädäntöteknisesti parempi säätää ehdonalaisten vapauttamisen edellytyksistä, joka on osa rikosvastuun toteuttamista, rikoslaisissa ja vain vapauttamismenettelystä erillisessä laissa elinkautisvankien vapauttamismenettelystä. Jos väkivaltariskin arviolle on tarkoitus antaa painoarvoa vapauttamisharkinnassa, olisi luontevaa säätää riskin huomioon ottamisesta samassa säännöksessä, jossa säädetään muista vapauttamisharkintaan vaikuttavista seikoista. Työryhmän esitys toisi parannuksen oikeustilaan.

Nyt on myös epäselvää se, mikä painoarvo riskiarviolla tulisi vapauttamisharkinnassa olla. Sääntely ei ole ainakaan hyvässä sopusoinnussa laillisuusperiaatteen kanssa. Laillisuusperiaatteen (RL 3:1) mukaan rikosvastuun pitää perustua eduskunnan säätämään lakiin. Väkivaltarikoksen riskiin syyllistymisen arviosta on säädetty eduskuntalaille ja siinä mielessä laillisuusperiaatteen vaatimus on kirjaimellisesti tullut täytetyksi. Sääntely ei siten ole suorastaan laillisuusperiaatteen vastaista, mutta vaikeuttaa sen hahmottamista, millä perusteella päätös vapauttamisharkinnasta oikeastaan tulisi tehdä. Korkeimman oikeuden ennakkopäätöksessä KKO 2019:89 väkivaltariskin arviota ei ole mainittu perusteluissa ollenkaan. On vaikea arvioida, mitä johtopäätöksiä tästä olisi tehtävä. Käsittääksemme KKO:n tuomion perustelut heijastavat kuitenkin sitä ongelmaa, joka aiheuttaa väkivaltariskin arvion sisällyttämisestä vain lakiin, joka sääntelee vapauttamismenettelyä.

Kansainvälinen vertailu:

Työryhmän mietinnössä on perusteellinen kansainvälinen vertailu. Väkivaltariski vaikuttaa kaikissa muissa Pohjoismaissa vapauttamiseen paljon keskeisemmin kuin suomalaisessa elinkautisvankien vapauttamisharkinnassa. Pitää kuitenkin ottaa huomioon rangaistusjärjestelmien erot. Forvaring (Tanska ja Norja) on leimallisesti turvaamistoimenpiteen luonteinen, yhteiskunnan muiden jäsenten suojaa korostava eristävä rangaistus, josta vapautuminen on etenkin Tanskassa varsin ennakoimatonta. Suomalainen sääntely elinkautisvankien vapauttamisesta puolestaan johtaa siihen ja pyrkii siihen, että jokainen elinkautisvanki säännön mukaisesti päästetään ehdonalaiseen vapauteen 12–20 vuoden vankilassa olon jälkeen. Kuitenkin myös Ruotsissa korkea väkivaltariski on Ruotsin korkeimman oikeuden linjauksen mukaan ehdoton este elinkautisen vankeuden muuntamiselle määräaikaiseksi vankeudeksi. Ruotsin järjestelmä näyttää johtavan Suomeen verrattuna pidempiin vankeusaikoihin silloin, kun kysymys on elinkautiseen vankeusrangaistukseen tuomitusta. Edellä elinkautisvankien uusimisriskistä esittämämme tilastoihin perustuva tutkimustieto ei näkemyksemme mukaan anna tukea sille, että väkivaltariskille alettaisiin antaa Ruotsin korkeimman oikeuden omaksumaan tulkintaan perustuen entistä suurempi painoarvo vapauttamisharkinnassa.

Muiden kuin elinkautisvankien riskiarvioinnit:

Väkivalta- ja seksuaalirikoksiin syyllistyneiden korkea uusimisriskiä koskevat säännökset ovat riskiarvioinnin uusin ja vielä vähän sovellettu osa-alue. Sen soveltamisala poikkeaa laajuudeltaan olennaisesti elinkautisvankien ehdonalaiseen vapauttamiseen ja yhdistelmä-rangaistukseen liittyvästä arvioinnista, koska kysymyksessä ovat suuret vankiryhmät.

Itse säännöksiin sisältyy kuitenkin useita merkittäviä ongelmia. Ensiksi kohderyhmä on epäselvä. Merkittävä osa säännöksissä tarkoitetuista vangeista asetetaan valvontaan muiden ehdonalaista vapauttamista koskevien säännösten perusteella. Silloin kun näin ei tapahdu, uusien säännösten perusteella tapahtuva väkivaltariskin arviointi ei ole kattavaa.

Järjestelmää valmisteltaessa lähtökohtana oli, että väkivaltariskin arvioinnissa käytetään samoja menetelmiä kuin elinkautisvangeilla. Tämä ei ole toteutunut. Arvioinnin laajuus ja sen vaatima työpanos on käytännössä vain murto-osa elinkautisvangeille tehtävästä väkivaltariskin arvioinnista.

Kaiken kaikkiaan vuonna 2019 toteutetun uudistuksen kohderyhmä jää nyky muodossaan epäselväksi, järjestelmän kattavuus on heikko ja suoritettavat toimenpiteet tarkoitettua kevyempiä. Kuten eduskunnan lakivaliokunta totesi käsitellessään hallituksen esitystä, kysymys on pistemäisestä osittaisuudistuksesta, jollaisten vuoksi seuraamusjärjestelmästä on tullut monimutkainen ja

hajanainen. Kyseessä olevien uusien säännösten sisällölliset epäselvyydet tulisikin nopeasti korjata ja säännösten asemaa tulisi harkita tarkemmin uudistettaessa kokonaisvaltaisesti ehdonalaisen vapauden valvontaa koskevia säännöksiä.

Lopuksi:

Ensisijaisesti esitimme selvityksessämme nykymuotoisesta elinkautisvankien väkivaltariskin arvioinnista luopumista, koska riskin arvioinnin osuvuus rikoksen uusimisen ennustajana on sattumanvarainen, väkivaltariskin arviointi vaatii tuloksiin nähden kohtuuttoman työpanoksen ja koska väkivaltariskin arviointi pitäisi interventiona kohdentaa rangaistuksen täytäntöönpanon aikaisempaan vaiheeseen. Väkivaltariskin arvio kannattaa joka tapauksessa laatia tuomion täytäntöönpanon alkuvaiheessa ja liittää se osaksi rangaistusajan suunnitelmaa, jonka avulla kohonneita riskejä pyritään vankeuden aikana laskemaan moniammatillisesti. Tällainen menettely kohdentaisi arvion oikeaan kohtaan rangaistuksen täytäntöönpanon polkua eli sen alkuun.

Elinkautisvankien ehdonalaisen vapauden harkinnassa riittää vain erityisten ja yksilöllisten alun perin merkittäviksi arvioitujen riskikriteerien tarkastelu sen sijaan, että tehtäisiin nykymuotoinen resursseja vievä ja kehnoksi osoittautunut laaja arviointijakso. Tällöinkin tulee ottaa huomioon sanktiokumulaation vaara suhteessa rikoslain vapauttamissäännöksiin. Väkivaltariskin merkitys elinkautisvankien ehdonalaiseen vapauteen päästämisen harkinnassa on nostettava rikoslain tasolle, jos se on tarkoitus ottaa oikeudellisessa harkinnassa huomioon. Tältä osin yhdyimme työryhmän käsitykseen. Keskeisimpänä tekijänä ehdonalaiseen vapauteen päästämisen harkinnassa tulee olla täytäntöönpantavana olevien rikosten moitittavuus, vahingollisuus ja vaarallisuus niin kuin korkein oikeus on ennakkopäätöksessään KKO 2019:89 linjannut.

Syyntakeettomiksi määritellyt rikoksentekijät on jatkossakin syytä pitää vain sosiaali- ja terveydenhuollon toimien piirissä. Syyntakeettoman tuomitseminen rangaistukseen ei tule kysymykseen, koska syyntakeisuus on rikosvastuun ehdoton edellytys. Asiaa ei muuttaisi muuksi se, että rikosta käsittelevä tuomioistuin määräisi syyntakeettomalle vapaudenmenetyksen turvaamistoimenpiteenä.

Tolvanen Matti
Itä-Suomen yliopisto